

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

JOURNAL OF
FACULTY OF THEOLOGY
ISTANBUL UNIVERSITY

Sayı/Number: 29

Yıl/Year: 2013

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ (İÜİFD)

**İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Adına Sahibi / Owner on Behalf of Faculty
of Theology of Istanbul University**
Prof. Dr. Murteza BEDİR (Dekan/Dean)

Editör / Editor
Prof. Dr. Ömer Mahir ALPER

**Yazı İşleri Sorumlusu /
Legal Representative**
Prof. Dr. Hidayet AYDAR

Editör Yardımcıları / Co-Editors
Yrd. Doç. Dr. Mustafa İsmail BAĞDATLI
Yrd. Doç. Dr. Mustakim ARICI

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ömer Mahir ALPER
Prof. Dr. Hidayet AYDAR
Prof. Dr. Mustafa ERTÜRK
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
Doç. Dr. Ramazan YILDIRIM
Yrd. Doç. Dr. Mustafa İsmail BAĞDATLI
Yrd. Doç. Dr. Mustakim ARICI

Son Okuma / Redaction

Doç. Dr. Ali ÖZTÜRK
Arş. Gör. Mustafa ÖZGAĞÇ

Kapak ve İç Tasarım / Graphical Design

Yrd. Doç. Dr. Mustafa İsmail BAĞDATLI

Danışma Kurulu / Advisory Board

Abdurrahman ACAR (Prof.Dr.), Rahim ACAR (Prof.Dr.), Alparslan AÇIKGENÇ (Prof.Dr.), Muhsin AKBAŞ (Prof.Dr.),
Yasin AKTAY (Prof.Dr.), Mehmet AKKUŞ (Prof.Dr.), Halis ALBAYRAK (Prof.Dr.), Recep ALPYAĞIL (Doç.Dr.), Ramazan
ALTINTAŞ (Prof.Dr.), Abdüsselam ARI (Doç.Dr.), Ali ARSLAN (Prof.Dr.), Zeki ARSLANTÜRK (Prof.Dr.), Nevzat AŞIK
(Prof.Dr.), Muhammed ABAY (Yrd.Doç.Dr.), Mahmut AY (Yrd.Doç.Dr.), İrfan AYCAN (Prof.Dr.), Hidayet AYDAR (Prof.
Dr.), İbrahim Hakkı AYDIN (Prof.Dr.), Ömer AYDIN (Prof.Dr.), Yaşar AYDINLI (Prof.Dr.), Osman AYDINLI (Prof.Dr.),
Fahmettin BAŞAR (Prof.Dr.), Vahdettin BAŞÇI (Prof.Dr.), İrfan BAŞKURT (Doç.Dr.), Kemal BATAK (Doç.Dr.), Abdülaziz
BAYINDIR (Prof.Dr.), Mehmet BAYRAKDAR (Prof.Dr.), Bayraktar BAYRAKLI (Prof.Dr.), M.Faruk BAYRAKTAR (Prof.
Dr.), Mürteza BEDİR (Prof.Dr.), Ramazan BİÇER (Prof.Dr.), Nahide BOZKURT (Prof.Dr.), Ömer BOZKURT (Yrd.Doç.
Dr.), H.İbrahim BULUT (Doç.Dr.), Mehmet BÜYÜKDERE (Prof.Dr.), Yılmaz CAN (Prof.Dr.), Hasan CİRİT (Doç.Dr.),
İsmail ÇALIŞKAN (Prof.Dr.), İlyas ÇELEBİ (Prof.Dr.), Mehmet ÇELİK (Prof.Dr.), Yakup ÇİÇEK (Prof.Dr.), Mehmet
DALKILIÇ (Prof.Dr.), Muhsin DEMİRCİ (Prof.Dr.), Kürşat DEMİRCİ (Doç.Dr.), İsmail DEMİREZEN (Doç.Dr.),
Abdülkadir DONUK (Prof.Dr.), Recai DOĞAN (Prof.Dr.), İbrahim Kafi DÖNMEZ (Prof.Dr.), Ali DURUŞOY (Prof.Dr.),
Yaşar DÜZENLİ (Prof.Dr.), Feridun M.EMECEN (Prof.Dr.), İzzet ER (Prof.Dr.), Ali ERBAŞ (Prof.Dr.), Hüsamettin ERDEM
(Prof.Dr.), Mustafa ERDEM (Prof.Dr.), Ayşe Zişan FURAT (Doç.Dr.), Necmettin GÖKKIR (Doç.Dr.), Bilal GÖKKIR (Doç.
Dr.), Musa Kazım GÜLÇÜR (Yrd.Doç.Dr.), Zekeriya GÜLER (Prof.Dr.), Sitki GÜLLE (Prof.Dr.), Hacı Mehmet GÜNAY
(Prof.Dr.), Osman GÜNER (Prof.Dr.), Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU (Prof.Dr.), Abdurrahman HAÇKALI (Prof.Dr.),
Ömer Faruk HARMAN (Prof.Dr.), Hüseyin HANSU (Doç.Dr.), Dursun HAZER (Prof.Dr.), Hayati HÖKELEKLİ (Prof.
Dr.), Davut HUT (Dr.), M.Zeki İŞCAN (Doç.Dr.), Abdullah KAHRAMAN (Prof.Dr.), İsmail KARA (Prof.Dr.), Mustafa
KARA (Prof.Dr.), N.Ünal KARASLAN (Prof.Dr.), Faruk KARACA (Prof.Dr.), Ahmet KAVAS (Prof.Dr.), Mahmut KAYA
(Prof.Dr.), Fahri KAYADİBİ (Prof.Dr.), Ziya KAZICI (Prof.Dr.), Bilal KEMİKLİ (Prof.Dr.), İmaduddin Khalil (Prof.
Dr.), A.Saim KILAVUZ (Prof.Dr.), Recep KILIÇ (Prof.Dr.), Sadık KILIÇ (Prof.Dr.), Celal KIRCA (Prof.Dr.), Abdullah
KIZILCIK (Doç.Dr.), Ferhat KOCA (Prof.Dr.), Hasan KURT (Prof.Dr.), Saffet KÖSE (Prof.Dr.), Yaşar Abit KOÇAK (Prof.
Dr.), Mustafa KÖYLÜ (Prof.Dr.), Zekeriya KURŞUN (Prof.Dr.), İlhan KUTLUER (Prof.Dr.), Bekir KUZUDİŞLİ (Doç.
Dr.), Talip KÜÇÜKCAN (Prof.Dr.), Muhittin MACIT (Doç.Dr.), Yurdagül MEHMETOĞLU (Prof.Dr.), Ahmet YAŞAR
OCAK (Prof.Dr.), Hakan OLGUN (Doç.Dr.), Mesut OKUMUŞ (Prof.Dr.), Reşat ÖNGÖREN (Prof.Dr.), Hakkı ÖNKAL
(Prof.Dr.), Abdülkerim ÖZAYDIN (Prof.Dr.), Tahsin ÖZCAN (Prof.Dr.), Abdurrahman ÖZDEMİR (Prof.Dr.), Metin
ÖZDEMİR (Prof.Dr.), Mehmet ÖZDEMİR (Prof.Dr.), Mehmet ÖZKARCI (Prof.Dr.), Mevlüt ÖZLER (Prof.Dr.), Hanefi
PALABYIK (Prof.Dr.), Hüseyin PEKER (Prof.Dr.), Selahattin POLAT (Prof.Dr.), Mehmet Saffet SARIKAYA (Prof.Dr.),
Hüseyin SARIOĞLU (Prof.Dr.), A.Nedim SERINSU (Prof.Dr.), Burhanettin TATAR (Prof.Dr.), Mustafa TAHRALI (Prof.
Dr.), Mustafa TEKİN (Doç.Dr.), Nihat TEMEL (Prof.Dr.), Mustafa Zeki TERZİ (Prof.Dr.), Nuri TINAZ (Doç.Dr.), Kasım
TURHAN (Prof.Dr.), Süleyman TULUCU (Prof.Dr.), Talip TÜRCAN (Prof.Dr.), Osman TÜRER (Prof.Dr.), Mustafa USTA
(Prof.Dr.), Mazlum UYAR (Prof.Dr.), Yavuz ÜNAL (Prof.Dr.), İsmail Safa ÜSTÜN (Prof.Dr.), İsmail YAKIT (Prof.Dr.),
Ahmet YAMAN (Prof.Dr.), Cafer Sadık YARAN (Prof.Dr.), Metin YASA (Doç.Dr.), Davut YAYLALI (Prof.Dr.), Nesimi
YAZICI (Prof.Dr.), Hüseyin YAZICI (Prof.Dr.), Adem YERİNDE (Doç.Dr.), Yavuz YILDIRIM (Yrd.Doç.Dr.), Ali YILMAZ
(Prof.Dr.), İsmail YİĞİT (Prof.Dr.), A.İhsan YİTİK (Prof.Dr.), Metin YURDAGÜR (Prof.Dr.), Ahmet YÜCEL (Prof.Dr.),

Yönetim Yeri / Administration Place

İskenderpaşa Mahallesi, Horhor Caddesi, Kavalalı Sokak, No:1 A-Blok 34080 Fatih / İstanbul.
Tel: (212) 532 60 20, Faks: (212) 532 62 07, e-posta: ilhdergi@istanbul.edu.tr

İÜİFD yılda iki sayı olarak yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

İÜİFD'de yayımlanan yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları İÜİFD'ye ait olup, izinsiz olarak kısmen veya tamamen basılamaz,
çoğaltılamaz veya elektronik ortama taşınmaz.

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/iuilal>

DİNSEL YÖNELİM KAYGIYI NASIL ETKİLER? ALMANYALI MÜSLÜMAN- TÜRK GÖÇMENLER ÜZERİNE BİR ALAN ARAŞTIRMASI

Mustafa KOÇ*

Öz:

Bu alan araştırmasının amacı; Almanya'da yaşayan Müslüman-Türk göçmenlerin kaygı düzeylerinin, sahip oldukları dinsel yönelimler tarafından nasıl etkilendiğini incelemek ve aralarındaki ilişki örüntüsünü betimlemeye çalışmaktır. Metodolojik olarak ampirik bir yaklaşımla düzenlenen araştırma deseni için Almanya'da yaşayan Müslüman-Türk göçmen örneklemini kullanılmıştır. Çalışmada ayrıca, sosyo-demografik değişkenlere göre göçmenlerin dinsel yönelimlerindeki ve kaygı alt boyutlarındaki farklılıklar da istatistiksel olarak analiz edilmiştir. Bu amaçla, oluşturulan anket formunda '(a) Kişisel Bilgi Formu, '(b) Beck Anksiyete Ölçeği' ve '(c) Her Yaş İçin Uygun Dinsel Eğilim Ölçeği' kullanılmıştır. Uygulamaya 84 erkek ve 50 kadın göçmen olmak üzere toplamda 134 denek katılmıştır. Elde edilen nicel veriler, yukarıda belirtilen amaca uygun olarak parametrik istatistik teknikleri kullanılarak analiz edilmiştir. Ampirik bulgulara göre, 'iç-güdümlü dinsel yönelim ile subjektif anksiyete ve somatik belirtiler alt boyutlarındaki kaygı düzeyleri arasında negatif; dış-güdümlü dinsel yönelim ile de pozitif bir ilişki olacağını' varsayan temel hipotezin test edildiği görülmüştür. Sonuçta ise sözü edilen bu nicel bulgular, literatür eşliğinde yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İç-güdümlü ve Dış-güdümlü Dinsel Yönelim, Kaygı, Müslüman-Türk Göçmenler.

* Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, mustafakoc@balikesir.edu.tr.

Abstract

How Religious Orientation Effects Anxiety? A Field Research on German Muslims-Turkish Immigrants

The purpose of this field study is to examine how the anxiety levels of the Muslim-Turkish immigrants, dwelling in Germany are affected by their religious orientations and to describe the pattern of the relationship between them. The sample of the Muslim-Turkish immigrants, living in Germany is utilized for the design of this research. In addition, the differences in the religious orientations and sub-dimensions of anxiety of the immigrants according to socio-demographic variables are statistically analyzed. For this purpose, the questionnaire form contains (a) Personal Inquiry Form, (b) Beck Anxiety Inventory and (c) Age-Universal Religious Orientation Scale. 134 subjects, 84 males and 50 females immigrants participated in the survey. The obtained quantitative data is analyzed by use of parametric statistical techniques in the aim of the research. According to the empirical findings, the basic hypothesis is tested which assumes that 'there is a negative correlation between the intrinsic religious orientation and the anxiety levels of subjective anxiety as well as somatic symptoms; a positive one between the extrinsic religious orientation and the latter'. At the conclusion, quantitative findings obtained from the survey are interpreted in the light of literature.

Keywords: Intrinsic-Extrinsic Religious Orientation, Anxiety, Turkish-Muslim Immigrants

Giriş

Türkiye'den yurtdışına yapılan dış-göç/işçi göçü, diasporik yaşamın psiko-sosyal doğurguları bakımından sosyal bilimlerin temel araştırma konularından birisi olmuştur. Dış-göçün zaman içerisinde değişen niteliği ve anlamı, göçle ilgili çalışmalarda da paradigma değişimine neden olmuştur. İlk dönem Türkiye'ye geri dönüşe odaklanmış göç sürecinin, kalıcılık eksenine ve yeni yurttaşlık ilişkileri temeline kayması, söz konusu değişimi kendi psiko-sosyal gerçeklik dinamiklerinde anlamaya zorlamaktadır. Bu bağlamda Türklerin Almanya'ya göç serüvenleri, literatürde daha çok entegrasyon-asimilasyon, dinkimlik ilişkisi vb. konular kapsamında tartışılmıştır.

Kronolojik olarak tarihsel süreç içerisinde Türk ve Alman kamuoyundaki 'göçmen kimliği', konunun kendilerine bakan yönüyle kavramsallaştırılmış, literatürde ise sözü edilen bu deneyim, diasporik kimlik, gettolaşma ve etnik koloni vb. yaklaşımlara göre farklılaşan kodlarda ele alınmıştır. Dolayısıyla iki

kültür arasındaki hareketli zeminde varolma mücadelesine giren Almanyalı Müslüman-Türk göçmenlerin, psiko-sosyal uyum süreçleri bağlamında başa çıkması gereken yaşamsal kaygılar, önyargılar ve sosyo-kültürel engellerin yükü karşısındaki tedirgin duruşları, onların çoğu zaman doğu ve batı kültürü arasında sıkışmış ve yabancılaşmış bir 'kurban/victim' gibi tanımlanmasına yol açmıştır.¹ Sözü edilen bu psiko-sosyo-antropolojik yaşamsal gerçekliğin ise, Almanyalı Müslüman-Türk göçmenlerin ruh sağlıklarını tehdit ederek stres, kaygı ve depresyon düzeylerini arttırdığından söz edilebilir.

Her ne kadar modern yaşam, teolojik düzlemde inanan ve inanmayan ayrımı yapmaksızın herkese ekonomik anlamda büyük olanaklar sunmuşsa da, psikolojik anlamda insanlığın sorunlarını çözemeyip daha da karmaşık bir duruma sokmuştur. Modernite, ortaya çıkan psikolojik sorunlara 'anlam arayışı' merkezli gerçek çözüm yolları üretmek yerine, psiko-farmakolojik kolaycı ve kapital yaklaşımı önclemiştir. Başlangıçta sadece Amerikalılar'a özgü olduğu düşünülen ve özünde 'zevke düşkünlük, ben-merkezcilik ve yalnızlık' şeklinde üç ana semptomu olan Kaliforniya Sendromu da, hızla küreselleşen dünyayı sarmaya başlamıştır.

Yukarıda sözü edilen böyle bir değişim sürecinden sadece Hristiyan dünyası değil, küreselleşmenin de etkisiyle İslâm dünyası da zaman içerisinde payına düşeni almıştır. Dolayısıyla diasporik yaşam süren göçmenleri de etkisi altına alan bu psiko-patolojik tablo sürekli daha çok kazanmak, daha çok harcamak, daha çok bencillik şeklinde dışa vurarak sonucunda yalnızlaşma, dışlanma, umutsuzluk ve kaygılı bir yaşam tarzı ortaya çıkarmıştır.² Küreselleşme sürecinde yaşanan böyle garip bir dönüşümde, göçmenlerin fiziksel mekân algılarında da önemli değişimler yaşanmış ve -evsizlik/köksüzlük hisleriyle çok yakından bağlantılı olan- dünyanın küçüldüğü duygusu ortaya çıkmıştır. Zaman-mekân sıkışması olarak da betimlenebilecek bu ilginç durum

¹ Celaleddin Çelik, "Almanya'da Türkler: Sürekli Yabancılık, Kültürel Çatışma ve Din", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi (Göç, Hicret ve Diaspora Özel Sayısı)*, C.V, No:3, 2008, s. 140-141.

² Mustafa Köylü, "Kur'an'da Ruh Sağlığı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXXI, 2011, s. 6-7.

sonucunda fikirler, kültürler ve değerler dünya ölçeğinde kontrolsüz biçimde yayılarak medya araçlarının da yardımıyla ülkeden ülkeye kültür transferi yapılmıştır.

Küreselleşen dünyada, ana vatanından yabancı bir ülkeye göç tecrübesi yaşayarak yurtsuz ve yalnız kalan göçmenin gündelik hayatında, sosyal dayanışmanın ve onunla birlikte bireysel hayatının ötesine uzanan sonsuzluk yapılarının hoyratça sökülüp atılması, göçmeni kendi kaçınılmaz yok oluşundan duyduğu korku ve kaygıyla başbaşa bırakmıştır. Türk göçmenler, artık içinde yaşadıkları ülkede etkin bir aktör değil, anlamlandıramadıkları karmaşık süreçlerin pasif birer kurbanı olmuşlardır. Dünya yalnızca sınırlardan değil, anlamın kendisinden de arındığı için göçmenlerin anlam arayışı süreçlerindeki kriz her geçen gün tırmanmış ve bozulmuş bir dünya algısıyla da pekişmiştir.³ Böyle bir psiko-sosyal arka plandan hareketle, ilk kuşaktan başlayarak son kuşağa doğru kendi kültürüne uzaklaşan ve uzaklaştıkça da iki kültür arasında dinsel ve etnik kimlik krizi yaşayan göçmen topluluklar oluşmuştur. Bu sebeple diasporik yaşam süren Almanyalı Müslüman-Türk göçmenler, süreç içerisinde işin içine kuşak çatışması da eklenerek kaygılı ve depresif bir yaşam tarzına sahip olmuşlardır.

Genel olarak, 'tehlike veya talihsizlik korkusunun ya da beklentisinin ortaya çıkardığı bunaltı veya tedirginlik' şeklinde tanımlanabilecek olan kaygı/anxiety, temelde bilinçdışı bir objesiz korkuyu refere eder. Ancak modern psikoloji tarihinde ortaya çıkan psikoloji ekollerindeki bağlamlarına ve teorik temellerine göre tanımlarında oldukça farklılık gösteren kaygı, nesnesiz olması yönüyle korkudan ayrılmaktadır. Dolayısıyla ister bir canlı isterse bir olay olsun korkunun bir nesnesi varken; kaygıda bu tür bir netlik söz konusu değildir. Kaygı, göçmenlerin duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını etkileyerek yaşadıkları sorunlarla başa çıkabilme gücünü düşürebilmektedir. Şiddetli kaygı, göçmenin dış dünyayı daha karamsar ve kötümser yorumlamasına neden ola-

³ Kemal Sayar, "Küreselleşmenin Psikolojik Boyutları", *Yeni Symposium*, C.XXXIX, No:2, 2001, s. 80-85.

bilmektedir. Sözü edilen bu durumun sürekli olması ise, göçmende kaygı bozukluğu olarak ortaya çıkmaktadır.

Klinik psikoloji literatüründe kaygı bozukluğu; ‘belirlenebilir bir olayla, nesneyle vs. orantılı olmayan tedirginlik, kaygı, korku vb. gibi olumsuz duygularla tanımlanan ve bu duygular sebebiyle de genel ruhsal işleyişte kötüleşmelere neden olan çeşitli uyumsuzluk rahatsızlıklarını’⁴ ifade etmektedir. Kaygıya sebep olan yaşamsal faktörler arasında; saygınlık kaybı, sosyal değişim, başarısızlık durumları, sosyal dışlanma, belirsizlik durumu, ölüm, ayrılık, boşanma, kültürel baskılar, saldırı, duygusal kayıplar ve ekonomik sorunlar sayılabilir. Dolayısıyla burada sözü edilen yaşamsal faktörlerden biri veya birkaçının yaşantılanması sonucunda ortaya çıkan kaygı ile başa çıkılmadığında ise göçmenlerde kaygı bozuklukları ve/veya depresyon gelişebilir.⁵

Öte yandan göçmenin bir uyarana karşı karşıya kaldığında; yaşadığı bedensel, duygusal ve bilişsel değişimlerle kendini gösteren bir uyarılmışlık durumu olarak kaygı, potansiyel bağlamda gelmesi beklenen bir tehdit ve/veya tehlikeden korkma durumudur. İkinci vatandaki diasporik yaşamın bir sonucu olarak ortaya çıkan yurtsuzluk/köksüzlük duygusu, psiko-sosyal adaptasyon sorunu, kültür şoku vb. durumlar, göçmen bireylerin kaygı düzeylerini de arttırmaktadır. Dolayısıyla literatürde teorik olarak, bireyin yaşamını tehdit eden her durumun bir kaygı oluşturduğu varsayılır. Düşük düzeydeki tedirginlik ve gerginlikten panik düzeyine kadar değişik yoğunlukta kaygı düzeyi ortaya çıkabilir. Bu sebeple kaygılanma durumu göçmende, ‘endişe, gerginlik, ürkme ve kendini rahatsız hissetme, güvensizlik, korku, panik, şaşkınlık, tedirginlik, berrak düşünememe, ağız kuruluğu, baş ağrısı, baş dönmesi, bulantı, çarpıntı, güçsüzlük, halsizlik, iştahsızlık, kan basıncı düşmesi ya da yükselmesi,

⁴ Arthur S. Reber, *The Penguin Dictionary of Psychology*. London: Penguin Books, 1985, s. 43, 82-83, 189; Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2000, s. 437.

⁵ Fatma Öz, *Sağlık Alanında Temel Kavramlar*, Ankara, İmaj İç ve Dış Ticaret Yayınları, 2004, s. 155-180; Hüray Fidaner & Tunç Alkın, “Mikst Anksiyete Depresyon ve Eşanlı Durumlar”, *Duygudurum Dizisi*, C.IV, 2001, s. 170-174.

kas gerginliği, terleme, titreme, uykusuzluk' gibi psikolojik boyuttan fizyolojik boyuta kadar çeşitli semptomlar ortaya çıkarabilir.⁶

Klinik psikoloji literatürüne bakıldığında birey yaşamında normal ve patolojik olmak üzere iki tür kaygı olduğu görülür. Bunlardan normal kaygı türü; ölüm, ileri yaşlılık ve hastalık gibi gerçeklerle yüzleşildiğinde, yalnızlık duygusu yaşandığında ve yardıma ihtiyaç duyulduğunda herkeste ve her an ortaya çıkabilir. Örneğin; göçmen birey, eskiden bildiği ve deneyimlediği belirli şeylerden yeni, bilinmeyen ve belirli olmayan şeylere doğru bir eğilim gösterdiğinde değişime bağlı olarak normal bir kaygı yaşar. Patolojik kaygı türünde ise, bireyin kaygılanma durumu geçici konumdan kalıcı duruma geçerek bastırma, yansıtma, yüceltme, özdeşleşme gibi savunma mekanizmalarının sıkça kullanılması söz konusudur. Yapılan araştırmalarda kaygıyı etkileyen değişkenler arasında 'yaş, cinsiyet, anne-baba tutumları, anne-baba eğitim durumu, sosyo-ekonomik durum, anne-baba mesleği, kardeş sayısı ve çocuğun başarı durumu' gibi çeşitli yaşamsal faktörlerin yer aldığı saptanmıştır.⁷

Yukarıdaki kaygıya ilişkin verilen özet teorik bilgilerden hareketle şüphesiz ki kaygıyı etkileyen değişkenlerden birinin de 'din ve/veya dindarlık' olduğu söylenebilir. Yerli ve yabancı din psikolojisi literatüründe, adı geçen olguların ruh sağlığı bağlamında kaygı ile ilişkisine yönelik sayısız ampirik çalışma yapıldığı gözlenmektedir.⁸ Literatüre bakıldığında, din/darlık ile kaygı

⁶ Ayrıca krş. E. Müjgan Özen ve ark., "Depresyon ve Anksiyete Bozukluklarında Somatizasyon", *Düşünen Adam Psikiyatri ve Nörolojik Bilimler Dergisi*, C.XXIII, 2010, s. 63-64.

⁷ Kürşat Yenilmez & Nükhet Özbey, "Özel Okul ve Devlet Okulu Öğrencilerinin Matematik Kaygı Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.XIX, No:2, 2006, s. 432-435.

⁸ Bkz. W. Wilson & H. L. Miller, "Fear, Anxiety and Religiousness", *Journal for the Scientific Study of Religion*, C.VII, 1968, s. 111; J. A. Thorson, "Religion and Anxiety: Which Anxiety? Which Religion?", In H. G. Koenig (Ed.), *Handbook of Religion and Mental Health*, San Diego, CA, Academic Press, 1998, s. 147-160; Edward P. Shafranske, "Religious Beliefs, Affiliations, and Practices of Clinical Psychologists", In Edward P. Shafranske (Ed.), *Religion and the Clinical Practice of Psychology*, Washington, DC, American Psychological Association, 1996, 149-162; Harold G. Koenig ve ark., "The Relationship between Religion and Anxiety in a Sample of Community Dwelling Older Adults", *Journal of Geriatric Psychiatry and Neurology*, C.XXVI, 1993, s. 65-93; Doris Hertsgaard & Harriett Light, "Anxiety, Depression and Hostility in Rural Women", *Psychological Reports*, C.LV, 1984, s. 673-674.

arasındaki ilişkinin bazı çalışmalarda pozitif, bazılarında negatif, bazılarında ise ilişkisiz şeklinde sonuçlandığı görülmektedir.⁹

Konuyla ilgili olarak Koenig (2001/2002) tarafından, dindarlık ile kaygı arasındaki ilişkiyi inceleyen 69'u alan çalışması, 7'si klinik çalışma olarak toplam 76 araştırmanın incelendiği bir meta-analiz çalışması yapılmıştır. Sözü edilen bu çalışmada ele alınan araştırmaların 35'inde dindarlık düzeyi yüksek olan bireylerde kaygı düzeyinin düşük olduğu bulunurken; 17'sinde psikometrik olarak herhangi anlamlı bir ilişkinin olmadığı; 7'sinde karmaşık ilişkiler olduğu; 10'unda ise, dindarlık düzeyi yüksek olan bireylerde kaygı düzeyinin de, dindarlık düzeyi düşük olanlara oranla daha yüksek olduğu saptanmıştır. Bu araştırmanın en önemli yanlarından birisi de, dindarlık ile kaygı ilişkisini araştıran toplam 7 klinik çalışmadan 6'sında, kaygıdan kurtulmak için dinin çok önemli bir psikoterapik fonksiyonu olduğunun tespit edilmesi olmuştur.¹⁰ Ayrıca göçmen birey için başa çıkılması güç olan varoluşsal kaygılardan birisi de kuşkusuz ki ölüm kaygısıdır. Zira göçmen birey, bilişsel dünyasında barındırdığı 'dönüş miti' gereğince kendi doğup büyüdüğü ana-vatanında ölmeyi ve/veya kendi cenaze ritüellerine göre gömülmeyi sürekli olarak arzular. Ölüm kaygısı ile dindarlık arasındaki ilişkiye yönelik Donahue (1985) tarafından yapılan bir ampirik çalışmada ise, ölüm kaygısı ile iç-güdümlü dindarlık arasında negatif, dış-güdümlü dindarlık arasında ise pozitif bir ilişki saptanmıştır.¹¹ Yine konuyla ilgili Kraft ve ark. (1987) tarafından Protestan ve Katolik Hristiyan ile Yahudi üniversite öğrencileri örneklemini üzerine yapılan

⁹ Kuramsal arka plan için ayrıca bkz. Halil Apaydın, "Ruh Sağlığı-Din İlişkisi Araştırmalarına Bir Bakış", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.X, No:2, 2010, s. 63-73.

¹⁰ Harold G. Koenig, "Religion and Medicine II: Religion, Mental Health, and Related Behaviors", *International Journal of Psychiatry in Medicine*, C.XXXI, No:1, 2001/2002'den akt. Köylü, Mustafa Köylü, "Ruh ve Beden Sağlığı İle Din İlişkisi Üzerine Yapılan Araştırmaların Bir Değerlendirilmesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXVIII, 2010, s. 15-16.

¹¹ Michael J. Donahue, "Intrinsic and Extrinsic Religiousness: Review and Meta-Analysis", *Journal of Personality and Social Psychology*, C.III, 1985, s. 406.

bir araştırmadan elde edilen veriler de, Donahue'nin bulgularını destekler niteliktedir.¹²

Dinsel inanç ve uygulamaların, inanan göçmen bireylere sağladığı en önemli yararlarından biri onların toplam ruh sağlığı kalitesine yaptığı psikoterapik katkılarıdır. Dolayısıyla içten güdülenmiş bir inanca sahip olan göçmenler, genelde psikolojik açıdan daha iyi konumda olup kaygı, stres, depresyon ve intihara teşebbüs gibi olumsuz psikopatolojik durumlardan kendilerini daha iyi koruyabilmektedirler. Bu bağlamda Koenig ve ark. (2001) tarafından konuyla ilgili gerçekleştirilen kapsamlı bir meta-analiz çalışmasında, sağlıklı deneklerden hasta durumda olanlara kadar yaşlı ve genç birçok farklı popülasyondan örneklerin yer aldığı 724 ampirik araştırma sonucu incelenmiştir. Amerika Birleşik Devletleri de dâhil olmak üzere Kanada, İngiltere, Avustralya, Çin, Malezya, Mısır, Hindistan ve İsrail gibi dünyanın birçok ülkesinde konuya ilişkin yapılan araştırmaların çoğunluğunda (478, % 66), istatistiksel olarak dinsel katılım ile daha iyi ruh sağlığı, daha fazla sosyal destek ve daha az madde kullanımı arasında anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Öte yandan Hristiyan ve Müslüman hastalar üzerine yapılan çeşitli klinik çalışmalarda da, dinsel temelli psikoterapinin hastaların kaygı ve depresyon düzeylerini düşürdüğü görülmüştür.¹³ Özetle, konuya diasporik yaşam özelinde yaklaşıldığında ise, dinsel yaşantının göçmenin ruh sağlığı üzerindeki olumlu psikolojik etkisinden söz edebilmek için onun dini içselleştirip kendi benliği, kimliği ve kişiliğinde eriterek ürettiği sağlıklı dindarlık tipolojileri ve/veya dinsel yönelimlerinin önem arz ettiği söylenebilir.

¹² W. A. Kraft ve ark., "Religious Orientation and Assertiveness: Relationship to Death Anxiety", *Journal of Social Psychology*, C.CXXVII, No:1, 1987, s. 95.

¹³ Adam B. Cohen & H. G. Koenig, "Religion and Mental Health", In C. Spielberger (Ed.), *Encyclopedia of Applied Psychology*, No:3, (ss. 255-258). Waltham: Elsevier Academic Press, 2004, s. 255-256.

a. Yöntem

a.a. Örneklem

Araştırmanın örneklemini, Almanya'da yaşayan Müslüman-Türk(iyeli) gurbetçiler, evrenini ise Avrupa'da yaşayan Müslüman-Türk(iyeli) azınlık grup oluşturmaktadır. Dolayısıyla Almanya'da diasporik yaşam süren gurbetçiler üzerine yapılan bu çalışmadaki anket uygulaması, başta başkent Berlin olmak üzere Münih, Hamburg, Hessen ve Düsseldorf şehirlerinde yaşayan 97 erkek ve 59 kadın olmak üzere toplamda 156 göçmen katılımcı üzerinde yapılmıştır. Ancak anket formundaki ölçeklerin bazılarının düzgün cevaplanmaması sonucunda, denek kayıpları ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla istatistiksel analiz öncesinde yapılan ham veri temizleme çalışması sonucunda, anket sayısı 134'e indirilmiş ve istatistiksel işlemler de bu denek sayısı üzerinden yapılmıştır.

Ayrıca örneklem hakkında genel bilgi vermek gerekirse; yaklaşık 50 yıldan bu yana Almanya'da yaşayan ilk kuşak Türkler, uzun zaman Türkiye'ye dönmeyi hedeflemişlerdir. Fakat bu dönüş bir türlü olamamış, devam eden süreçte bu ilk kuşak evli ve çocuklu bir durumda Almanya'ya yerleşmişlerdir. İkinci kuşak ise Alman okullarına gitiği için Almanca'yı öğrenmişlerdir. Dolayısıyla bu ülkede mülkiyet sahibi olan Türkler, iş kurmuş ve her geçen gün daha fazla kişiye iş vermektedirler. Bugün gelinen tarih itibarıyla, Almanya'da yaşayan göçmen topluluğunun yaklaşık % 25'ni oluşturarak en kalabalık yabancı topluluk haline gelen Almanya'daki Türklerin nüfusu toplam 2.4 milyondur.¹⁴

Genel olarak Almanya'da yaşayan Türkler düşük nitelik ve eğitim düzeyine sahip olmaları sebebiyle Alman ve Güney Avrupa işçilerine göre 2-3 kat daha fazla "çalışan yoksullar" grubuna girmektedir. Ayrıca, Türkler sözü edilen bu gruba göre daha fazla işsizlik yardımı ve sosyal yardım almaktadırlar. Bu durum, bir taraftan Alman yaşamıyla sosyal bütünleşme açısından çocuklar ve genç ergenler için gergin ve sakıncalı bir ortam hazırlamakta; diğer taraftan da

¹⁴ Krş. İbrahim Sirkeci ve ark., "Türk Göç Kültürü: Türkiye İle Almanya Arasında Göç Hareketleri, Sosyo-Ekonomik Kalkınma ve Çatışma", *Migration Letters*, C.IX, No:4, 2012, s. 375-377.

Türk ailelerini diğer gruplara göre daha hassas bir duruma getirmektedir. Almanya'da yaşayan Türk nüfusun % 60'ını oluşturan ikinci ve üçüncü kuşak genç Türklerin yarısı Almanya'da doğmuş ve büyümüştür. Dolayısıyla daha fazla eğitim ve öğretim gören bu genç kuşak, daha yüksek profesyonel statü ve daha iyi gelişmiş dil becerilerine sahip olmaları nedeniyle birinci nesilden ayrılmaktadır.¹⁵

Yukarıdaki örnekleme ilişkin verilen temel karakteristik bilgilerden sonra bu ampirik çalışmada kullanılan örneklemin sosyo-demografik özellikleri ise şöyle saptanmıştır (ayrıca bkz. Tablo-1):

Tablo-1:
Örneklemin sosyo-demografik özellikleri

Özellikler	(n)	(%)
[a] Cinsiyet	134	100
Erkek	84	62,7
Kadın	50	37,3
[b] Yaş	134	100
30 yaş - (-)	43	32,1
30-39 yaş arası	28	20,9
40 yaş - (+)	63	47,0
[c] Sosyo-Ekonomik Düzey	134	100
Üst+Ortanın üstü	28	20,9
Orta	84	62,7
Alt+Ortanın altı	22	16,4
[d] Medenî Durum	134	100
Bekâr	39	29,1
Evli	87	64,9
Boşanmış/Dul	08	6,0
[e] Eğitim Düzeyi	134	100
İlköğrenim (İlkokul + Ortaokul)	51	38,1
Ortaöğrenim (Lise)	52	38,8
Yükseköğrenim (Y.Okul+ Üniversite)	29	21,6
Lisansüstü (Master + Doktora)	02	1,5
[f] Meslek Grubu	134	100
Esnaf	21	15,7
Nitelikli eleman	17	12,7
Serbest meslek	33	24,6
Ev hanımı	28	20,9
Öğrenci+Öğretmen	26	19,4
Emekli	09	6,7
[g] Diasporik Yaşam Süresi	134	100
01-05 yıl arası	08	6,0
06-10 yıl arası	10	7,5
11-20 yıl arası	35	26,0
21-30 yıl arası	19	14,2
31- +	25	18,7
Almanya doğumlu	37	27,6

¹⁵ Vahdet Gül & Semra Kolb, "Almanya'da Yaşayan Genç Türk Hastalarda Kültürel Uyum, İki Kültürlülük ve Psikiyatrik Bozukluklar", *Türk Psikiyatri Dergisi*, C.XX, No:2, 2011, s. 139-140.

Tablo-1'deki uygulamaya ilişkin betimsel istatistik verileri dikkate alındığında; (a) cinsiyet olarak araştırmaya katılanların % 62,7'sinin erkek, %37,3'ünün kadın; (b) yaş grubu olarak ise 30 yaş altındakilerin oranının % 32,1, 30-39 yaş aralığındakilerin oranının % 20,9 ve 40 yaş ve üzerindeki oranının ise % 47 olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra katılanların büyük bölümünün (c) sosyo-ekonomik düzey olarak (% 62,7) orta sosyo-ekonomik düzeyde ve (d) medenî durumları açısından evli (% 64,9) oldukları; (e) eğitim düzeyi olarak ise göçmen katılımcıların % 38,8'inin ortaöğretim, % 38,1'inin ilköğretim, % 21,6'sının yükseköğretim ve sadece % 1,5'inin de lisansüstü mezunu oldukları tespit edilmiştir. Öte yandan (f) meslek grubu dağılımı olarak serbest meslek sahiplerinin oranının % 24,6 olduğu çalışmada, ev hanımlarının oranının % 20,9, öğrenci/öğretmenlerin oranının % 19,4, esnafın oranının % 15,7 ve nitelikli elemanların oranının ise % 12,7 olduğu saptanmıştır. Örneklemin (g) diasporik yaşam süresiyle ilgili son olarak, Almanya doğumluların oranı % 27,6 iken, 30 yıldan fazla süredir Almanya'da yaşayanların oranı % 18,7, 11-20 yıl arasında bu ülkede yaşayanların oranı % 26, 21-30 yıl arasında yaşayanların oranı % 14,2, 10 yıl ve daha az süredir Almanya'da yaşayanların oranı ise % 13,5'tir.

a.b. Veri Toplama Araçları

Yapılan bu alan araştırmasında, '(a) kişisel bilgi formu, (b) kaygı ölçeği ve (c) dindarlık ölçeği' veri toplama aracı olarak kullanılmıştır. Sözü edilen ölçeklerle ilgili teknik bilgiler ise şöyledir:

[a] (Demografik Ölçüm)-Kişisel Bilgi Formu: Katılımcıların demografik ölçümlerini yapmak amacıyla '(i) cinsiyet, (ii) yaş, (iii) sosyo-ekonomik düzey, (iv) eğitim düzeyi, (v) medenî durum, (vii) meslek ve (viii) Almanya'daki yaşam süresi' gibi sahip oldukları demografik özellikler, bu form ile belirlenmiştir.

[b] (Kaygı Ölçeği)-Beck Anksiyete Ölçeği: Beck ve arkadaşları (1988) tarafından geliştirilen bu ölçme aracı, bireylerin yaşadığı kaygı belirtilerinin sıklığının belirlenmesi amacıyla kullanılan kendini değerlendirme türünden bir

ölçektir. Her madde için “hiç”, “ hafif derecede”, “orta derecede” ve “ciddi derecede” seçeneklerinden birinin seçilmesi ve işaretlenmesi istenir. Verilen cevaplara 0 ile 3 arasında değişen puanlar verilir. Toplamda 21 madde olarak 0-3 arası puanlanan likert tipi bu ölçekten alınabilecek en yüksek puan 63 olup puan ranjı 0-63’tür. Dolayısıyla ölçekten alınan puanların yüksekliği, bireyin yaşadığı kaygı düzeyinin şiddetini göstermektedir.¹⁶ Türk klinik psikoloji literatüründe ölçeye ilişkin Türk kültürü üzerindeki geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları, Ulusoy ve ark. tarafından yapılmıştır.¹⁷ Ölçek üzerine yapılan psikometrik çalışmalarda, uygulanan faktör analizi sonucunda ölçeğin “subjektif anksiyete” (1, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 19. maddeler) ve “somatik belirtiler” (2, 3, 6, 12, 13, 18, 20, 21. maddeler) olmak üzere iki alt boyut içerdiği görülmüştür.¹⁸

Tablo-2:
Beck Anksiyete Ölçeği
- İç tutarlılık (Cronbach Alfa) güvenilirlik sonuçları -

Beck Anksiyete [Alt Ölçekler]	Madde Sayısı	Cronbach Alfa	Ölçeğin Güvenirliği
(+) Toplam	21	.94	Yüksek
(i) Subjektif Anksiyete	13	.91	Yüksek
(ii) Somatik Belirtiler	08	.88	Yüksek

Yukarıdaki Tablo-2’deki Beck Anksiyete Ölçeği ve alt boyutları için yapılan güvenilirlik analizi sonuçlarına göre; Toplamda 21 maddeden oluşan Beck Anksiyete Ölçeği’nin toplam Cronbach Alfa değeri .94 olarak saptanırken, ‘Subjektif Anksiyete’ alt boyutunun Cronbach Alfa değerinin .91 ve ‘Somatik Belirtiler’ alt boyutunun Cronbach Alfa değerinin ise .88 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla elde edilen bu psikometrik değerler dikkate alındığında ölçek, bu ampirik çalışma için güvenilirdir.

¹⁶ Aaron Beck ve ark., “An Inventory for Measuring Clinical Anxiety: Psychometric Properties”, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, C.LXI, 1998, s. 893-897.

¹⁷ Mustafa Ulusoy, *Beck Anksiyete Envanteri: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması*, yayınlanmamış uzmanlık tezi, Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi, İstanbul, 1993; Mustafa Ulusoy ve ark., “Turkish Version of the Beck Anxiety Inventory: Psychometric Properties”, *Journal of Cognitive Psychotherapy*, C.XII, No: 2, 1998, s. 165-171.

¹⁸ Işık Savaşır & Nesrin H. Şahin, *Bilişsel-Davranışçı Terapilerde Değerlendirme: Sık Kullanılan Ölçekler*, Ankara, Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 1997’den akt. T. Er, *Cinsel İstismara Maruz Kalan ve Kalmayan Ergenlerin Anksiyete, Depresyon Ve Benlik Algısı Açısından Karşılaştırılması*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 44-46.

[c] (Dindarlık Ölçeği)-Her Yaş İçin Uygun Dinsel Eğilim Ölçeği: Din psikolojisi literatüründeki bu ölçeğin orijinali Allport & Ross (1967) tarafından geliştirilmiştir. Daha sonraki süreçte orijinal ölçek üzerinde çeşitli geliştirme çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmada ise, sözü edilen orijinal ölçek üzerinde Gorsuch & Venable (1983) tarafından yapılan düzenleme sonucunda ortaya çıkan versiyonu kullanılmıştır. Beşli likert tipli formata sahip olan ölçeğin 9 maddesi iç-güdümlü dinsel yönelimi (örnek madde: 'Kendimle baş başa kalıp dinsel konuları düşünmek, dua ve ibadet etmek benim için önemlidir. '); 11 maddesi de dış-güdümlü dinsel yönelimi (örnek madde: 'İnsanların hakkımdaki düşüncelerinden dolayı, bazen dinsel inançlarımı ve görüşlerimi gizlediğim olur.') içermektedir. Toplamda 20 maddeden oluşan bu dinsel yönelim ölçeğinden dikotomik olarak iki tip dinsel yönelim ölçümü elde edilmektedir. Aynı zamanda ölçeğin alt boyutlarını oluşturan bu yönelimlerden birisi; adanmış, samimi ve içten motive edilen 'iç-güdümlü dindarlığı'; diğeri ise gösterişi ön planda tutan, daha çok dini bireysel çıkarlar için kullanmayı öngören 'dış-güdümlü dindarlığı' vurgulamaktadır. Din psikolojisi literatüründe bu dikotomik modele daha sonradan üçüncü bir boyut olarak eklenen ve 6 maddeden oluşan 'araştırma/sorgulama' yönelimini içeren 'Sorgulama Ölçeği/Quest Scale' ise, bu çalışmada kullanılmamıştır. Ölçme aracının iç-güdümlü dinsel yönelim alt ölçeğinin puan ranjı 9 ile 45 arasında değişirken; dış-güdümlü dinsel yönelim alt ölçeğinin puan ranjı ise 11 ile 55 arasında değişmektedir.¹⁹

Tablo-3:
Dindarlık Ölçeği
- İç tutarlılık (Cronbach Alfa) güvenilirlik sonuçları -

Dinsel Yönelim [Alt Ölçekler]	Madde Sayısı	Cronbach Alfa	Ölçeğin Güvenirliği
(+) Toplam	20	.73	Oldukça
(i) İç-güdümlü	09	.83	Yüksek
(ii) Dış-güdümlü	11	.69	Oldukça

¹⁹ Adı geçen ölçme aracı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Peter C. Hill & Ralph W. J. Hood, *Measures of Religiosity*, Religious Education Press, Birmingham & Alabama, 1999, s. 121-123; Richard L. Gorsuch & G. Daniel Venable, "Development of An Age-Universal I-E Scale", *Journal for the Scientific Study of Religion*, C.XXII, 1983, s. 181-187.

Tablo-3’de Dindarlık Ölçeği iç tutarlılığı için yapılan güvenilirlik analizlerine bakıldığında; 20 maddelik adı geçen ölçeğin toplam ölçek Cronbach Alfa değerinin .73, 9 maddeden oluşan ‘İç-Güdümlü Dinsel Yönelim’ alt boyutunun Cronbach Alfa değerinin .83 ve ‘Dış-Güdümlü Dinsel Yönelim’ alt boyutunun Cronbach Alfa değerinin ise .69 olduğu görülmektedir. Özetle, bu ölçme aracının yapılan bu saha çalışması için istatistiksel olarak güvenilir olduğu söylenebilir.

b. İşlem

Bu ampirik araştırmaya veri sağlayan anket uygulaması, araştırmacının Kasım 2009-Kasım 2012 tarihleri arasını kapsayan doktora sonrası/post-doc “Avrupalı Müslüman-Türk Diasporasının Ruh Sağlığı ile Dindarlık İlişisini Haritalama” adlı özel/kişisel ampirik araştırma projesinin bir parçası olarak gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda 2012 yılının Haziran ayında Berlin Din Hizmetleri Müşavirliği’nden gerekli izinler alındıktan sonra adı geçen müşavirliğe bağlı Din Hizmetleri Ataşeliklerinde görev yapan din görevlilerinin yardımıyla başta başkent Berlin olmak üzere Almanya’nın Münih, Hamburg, Hessen ve Düsseldorf şehirlerinde uygulama yapılmıştır.

Anket uygulaması, cami etrafındaki derneklerin toplantı mekânları ile gurbetçilerin evleri ve iş yerlerinde yürütülmüştür. Uygulama, kendileri gönüllü olan ve verilerinin kullanılmasına izin veren katılımcılarla, bazen toplu, bazen de birebir görüşme ile gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar, kendilerine verilen anket formunu doldurmaya başlamadan önce, anketörler tarafından, araştırma konusuyla ve anket dolumuyla ilgili teknik konularda bilgilendirilmiş ve ölçeklerin yönergeleri kendilerine açıklanmıştır. Deneklerden, özellikle anket formlarının herhangi bir yerine kendilerini tanıttıcı isim vb. kişisel bilgiler yazmama-ları istenmiştir. Dolayısıyla kendilerinden toplanan bu bilgilerin, sadece bilimsel bir araştırma amacıyla kullanılacağı, başka bir amaç için kimseyle paylaşılmayacağı bildirilmiştir. Her bir uygulamanın ortalama 30-45 dakika arasında sürdüğü gözlenmiştir.

Öte yandan 'yaş' değişkeninin sürekli değişken olarak tasarlanması ve 'meslek grubu' değişkeninin ise katılımcılardaki meslek çeşitliliğine göre gruplandırma yapılması düşüncesiyle, sözü edilen bu değişkenler anket formunda açık uçlu olarak yer almışlardır. Araştırmanın amacı çerçevesinde kurulan ampirik desen ise şu şekildedir: (a) öncelikle, 'iç-güdümlü ve dış-güdümlü dinsel yönelimler' bağımsız değişken yapılarak 'kaygı' bağımlı değişkeni üzerindeki etkisini; (b) daha sonra ise 'demografik değişkenler' bağımsız değişken olarak konumlandırılıp 'iç ve dış-güdümlü dinsel yönelimler ile kaygı' bağımlı değişkenleri üzerindeki etkisini incelemek amacıyla, SPSS 18 istatistik paket programı kullanılarak Pearson Moment Korelasyon Analizi, t Testi ve Tek Yönlü Varyans Analizi teknikleri uygulanmıştır.

c. Bulgular

Bu görgül araştırmanın temel amacı çerçevesinde kurgulanan ampirik desende öncelikle, din psikolojisi literatüründe –dikotomik bir dindarlık tipolojisi olarak- pratik kullanımı sebebiyle hâlâ popüleritesini koruyan 'iç ve dış güdümlü dinsel yönelimler' bağımsız değişken yapılarak, sözü edilen bu bağımsız değişken ile 'kaygı-(alt boyutları)' bağımlı değişkeni arasındaki korelasyonlar, Pearson Momentler Çarpımı Korelasyonu tekniği kullanılarak hesaplanmış ve korelasyon verileri aşağıda yer alan Tablo-4'de verilmiştir.

Tablo-4:
Dinsel yönelimler ile kaygı arasındaki ilişki
[Pearson Korelasyon]

- [Değişkenler] -- Dinsel Yönelimler		Anksiyete [Toplam]	(i) Subjektif Anksiyete	(ii) Somatik Belirtiler
İç-güdümlü Dinsel Yönelim	r p n	-0,213 0,029* 134	-0,194 0,006* 134	-0,151 0,015* 134
Ö z e t: İç-güdümlü Dinsel Yönelim & Kaygı- İç-güdümlü Dinsel Yönelim & (Alt boyutlar= i+ii)-				
Dış-güdümlü Dinsel Yönelim	r p n	0,266 0,002* 134	0,230 0,008* 134	0,299 0,000* 134
Ö z e t: Dış-güdümlü Dinsel Yönelim & Kaygı+ Dış-güdümlü Dinsel Yönelim & (Alt boyutlar= i+ii)+				
Açıklama: Düşük: $r < 0.30$; Orta: $0.30 < r < 0.70$; Yüksek: $r > 0.70$; : $p < 0.05$; : $p < 0.01$				

Yukarıdaki Tablo-4’de verilen korelasyon analizi bulgularına göre; Almanyalı Müslüman-Türk göçmenlerin iç-güdümlü dinsel yönelim düzeyleri ile öncelikle (toplam) kaygı düzeyleri arasında negatif yönde anlamlı bir ilişkinin ($r = -.213$; $p < .05$) olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra yine subjektif anksiyete ($r = -.194$; $p < .05$) ile somatik belirtiler ($r = -.151$; $p < .05$) alt boyutlarındaki kaygı düzeyleri arasında da negatif yönde anlamlı ilişkiler saptanmıştır.

Yine aynı şekilde -fakat bu kez ters yönlü bir ilişki olarak- Almanyalı Müslüman-Türk göçmenlerin dış-güdümlü dinsel yönelim düzeyleri ile öncelikle (toplam) kaygı düzeyleri arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişkinin ($r = .266$; $p < .05$) olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yine subjektif anksiyete ($r = .230$; $p < .05$) ile somatik belirtiler ($r = .299$; $p < .05$) alt boyutlarındaki kaygı düzeyleri arasında da pozitif yönde anlamlı ilişkiler bulunmuştur.

Yani özetle, yukarıda nitel çözümü yapılan nicel verilere göre; iç-güdümlü dinsel yönelimdeki artışlar kaygı düzeyindeki düşüğe; dış-güdümlü dinsel yönelimdeki artışlar ise kaygı düzeyindeki artışa sebep olmaktadır.

Bu saha çalışmasında verilen korelasyonel analizlere ek olarak, bu verileri güçlendireceği ve çeşitlendireceği düşüncesiyle ‘farklılık analizleri’ de yapılmıştır. Bu farklılık analizleri sırasında, öncelikle kullanılan ölçekler ve alt boyutları bakımından iç ve dış-güdümlü dinsel yönelim düzeyi yüksek olanlara göre kaygı ve alt boyutları arasında bir farklılık olup olmadığı incelenmiştir. Daha sonra ise ‘demografik faktörler’ bağımsız değişken; ‘dinsel yönelimler’ ile ‘kaygı’ ise bağımlı değişken yapılarak farklılık analizleri elde edilmiştir (bkz. Tablo-5 – Tablo-10).

Koç, Dinsel Yönelim Kaygısını Nasıl Etkiler?
Almanyalı Müslüman-Türk Göçmenler Üzerine Bir Alan Araştırması

Tablo-5:
İç ve dış-güdümlü dinsel yönelim düzeyi yüksek olanlara göre
kaygı arasındaki farklılaşmaya ilişkin sonuçlar [t Testi]

BAO Alt Boyutlar	İç-Dış Güdümlü Dinsel Yönelim	Sayı [N]	Ortalama Puan	Std. Sapma	t	p
Anksiyete [Toplam]	İç-güdümlü + Dış-güdümlü +	83 51	15,3 20,7	12,87 15,37	-2,163	0,032*
Subjektif Anksiyete (i)	İç-güdümlü + Dış-güdümlü +	83 51	09,3 14,0	09,04 11,36	-2,039	0,014*
Somatik Belirtiler (ii)	İç-güdümlü + Dış-güdümlü +	83 51	17,9 22,1	15,78 18,73	-2,626	0,010*
O z e t: İç ve dış-güdümlü dinsel yönelim & kaygı (toplam) + alt boyutlar						
Açıklama: : p < 0.05; :: p < 0.01						

Tablo-5'deki nicel verilere bakıldığında, iç ve dış güdümlü dinsel yönelim düzeyi yüksek olan göçmenlere göre (toplam) kaygı düzeylerinin (t = -2,163; p < .05) yanı sıra subjektif anksiyete (t = -2,039; p < .05) ile somatik belirtiler (t = -2,626; p < .05) alt boyutlarındaki kaygı düzeyleri arasında da anlamlı farklılıklar bulunmuştur.

Yukarıdaki ampirik bulgulara göre; iç-güdümlü dinsel yönelim düzeyi yüksek olan Almanyalı Müslüman-Türk göçmenlerin (toplam) kaygı düzeylerinin (X = 15.3) yanı sıra subjektif anksiyete (X = 09.3) ile somatik belirtiler (X = 17.9) alt boyutlarındaki kaygı düzeylerinin, dış-güdümlü dinsel yönelim düzeyi yüksek olan Almanyalı Müslüman-Türk göçmenlerin (toplam) kaygı düzeylerinin (X = 20.7) yanı sıra subjektif anksiyete (X = 14.0) ile somatik belirtiler (X = 22.1) alt boyutlarındaki kaygı düzeylerinden daha düşük olduğu görülmektedir.

Tablo-6:
'Cinsiyet' değişkenine göre iç ve dış-güdümlü dinsel yönelim ile
kaygı alt boyutları arasındaki farklılaşmaya ilişkin sonuçlar [t Testi]

Değişkenler (Alt Boyutları)	Cinsiyet	Sayı [N]	Ortalama Puan	Std. Sapma	t	p
Dinsel Yönelimler						
İç-güdümlü Dinsel Yönelim	Erkek	84	35,1	6,59	-0,393	0,695
	Kadın	50	35,6	6,52		
Dış-güdümlü Dinsel Yönelim	Erkek	84	33,0	5,58	1,910	0,058
	Kadın	50	31,2	5,36		
Kaygı Alt Boyutları						
Subjektif Anksiyete (i)	Erkek	84	10,9	9,22	1,094	0,276
	Kadın	50	09,3	7,48		
Somatik Belirtiler (ii)	Erkek	84	07,6	6,54	1,503	0,135
	Kadın	50	06,2	4,49		
Açıklama: : p < 0.05; :: p < 0.01						

Sosyo-demografik değişkenlerden 'cinsiyet' değişkenine göre yukarıda yer alan Tablo-6'daki bulgulara bakıldığında erkek ve kadın Almanyalı Müslüman-Türk göçmenlerin iç ve dış-güdümlü dinsel yönelim puanları ile subjektif anksiyete ve somatik belirtiler alt boyutlarındaki kaygı düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($p > .05$).

Tablo-7:
'Yaş' değişkenine göre iç ve dış-güdümlü dinsel yönelim ile kaygı alt boyutları arasındaki farklılaşmaya ilişkin sonuçlar
[Tek Yönlü ANOVA]

Değişkenler (Alt Boyutları)	Yaş	Sayı [N]	Ortalama Puan	Std. Sapma	F	p
Dinsel Yönelimler						
İç-güdümlü Dinsel Yönelim	30-(-)	43	31,6	6,92	11,897	0,000* (F=1-2/3)
	30-39	28	37,8	4,03		
	40-(+)	63	36,7	6,19		
Dış-güdümlü Dinsel Yönelim	30-(-)	43	32,2	5,74	0,793	0,455
	30-39	28	31,3	4,55		
	40-(+)	63	32,9	5,83		
Kaygı Alt Boyutları						
Subjektif Anksiyete (i)	30-(-)	43	08,5	7,09	1,862	0,160
	30-39	28	10,0	8,50		
	40-(+)	63	11,7	9,45		
Somatik Belirtiler (ii)	30-(-)	43	05,8	5,08	1,784	0,172
	30-39	28	07,0	5,35		
	40-(+)	63	08,0	6,50		
Açıklama: : $p < 0.05$; :: $p < 0.01$						

Tablo-7'deki bulgular incelendiğinde Almanyalı Müslüman-Türk göçmenlerin yaş gruplarına göre iç-güdümlü dinsel yönelim düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık ($F = 11.897$; $p < .05$) bulunmaktadır. Buna göre 30 yaş ve altındaki göçmenlerin iç-güdümlü dinsel yönelim düzeyleri, 30 yaş ve üzerindekilerden anlamlı derecede daha düşüktür.

Öte yandan dış-güdümlü dinsel yönelim ile subjektif anksiyete ve somatik belirtiler alt boyutlarındaki kaygı düzeyleri arasında ise istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık saptanmamıştır ($p > .05$).

Koç, Dinsel Yönelim Kaygısı Nasıl Etkiler?
Almanyalı Müslüman-Türk Göçmenler Üzerine Bir Alan Araştırması

Tablo-8:
'Sosyo-ekonomik düzey' değişkenine göre iç ve dış-güdümlü dinsel yönelim ile
kaygı alt boyutları arasındaki farklılaşmaya ilişkin sonuçlar
[Tek Yönlü ANOVA]

Değişkenler (Alt Boyutları)	Sosyo-Ek. Düzyey	Sayı [N]	Ortalama Puan	Std. Sapma	F	p
Dinsel Yönelimler						
İç-güdümlü Dinsel Yönelim	Ü+O Üstü	28	35,9	6,83	0,159	0,853
	Orta	84	35,1	6,35		
	A+O Altı	22	35,3	7,17		
Dış-güdümlü Dinsel Yönelim	Ü+O Üstü	28	32,0	6,76	0,996	0,372
	Orta	84	32,0	4,86		
	A+O Altı	22	33,9	6,35		
Kaygı Alt Boyutları						
Subjektif Anksiyete (i)	Ü+O Üstü	28	09,4	9,05	3,497	0,033* (F=1/2-3)
	Orta	84	09,5	7,48		
	A+O Altı	22	14,7	10,97		
Somatik Belirtiler (ii)	Ü+O Üstü	28	07,2	6,57	4,894	0,009* (F=1/2-3)
	Orta	84	06,1	5,12		
	A+O Altı	22	10,4	6,70		
Açıklama: * p < 0.05; ** p < 0.01						

Yukarıdaki Tablo-8'de yer alan nicel verilere bakıldığında; Almanyalı Müslüman-Türk göçmenlerin sosyo-ekonomik düzeylerine göre iç ve dış-güdümlü dinsel yönelimleri arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir (p>.05).

Ayrıca sosyo-ekonomik düzeylere göre subjektif anksiyete (F = 3.497; p<.05) ve somatik belirtiler (F = 4.894; p<.05) alt boyutlarındaki kaygı düzeyleri arasında ise istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar bulunmaktadır. Dolayısıyla sosyo-ekonomik düzeyi alt ve ortanın altı olan Almanyalı göçmenlerin subjektif anksiyete ve somatik belirtiler alt boyutlarındaki kaygı düzeyleri diğer sosyo-ekonomik düzeylerdekinden anlamlı derecede daha yüksektir.

Tablo-9:
'Eğitim düzeyi' değişkenine göre iç ve dış-güdümlü dinsel yönelim ile
kaygı alt boyutları arasındaki farklılaşmaya ilişkin sonuçlar

[Tek Yönlü ANOVA]

Değişkenler (Alt Boyutları)	Eğitim Düzeyi	Sayı [N]	Ortalama Puan	Std. Sapma	F	p
Dinsel Yönelimler						
İç-güdümlü Dinsel Yönelim	İlköğretim	51	36,1	5,21	0,685	0,506
	Ortaöğretim	52	34,8	7,71		
	Yükseköğretim+	31	34,8	6,44		
Dış-güdümlü Dinsel Yönelim	İlköğretim	51	32,6	5,60	0,152	0,859
	Ortaöğretim	52	32,3	5,17		
	Yükseköğretim+	31	32,0	6,23		
Kaygı Alt Boyutları						
Subjektif Anksiyete (i)	İlköğretim	51	11,8	9,18	1,440	0,241
	Ortaöğretim	52	09,9	8,60		
	Yükseköğretim+	31	08,6	7,50		
Somatik Belirtiler (ii)	İlköğretim	51	08,4	6,37	3,299	0,040* (F=1-3)
	Ortaöğretim	52	06,9	5,67		
	Yükseköğretim+	31	05,1	4,86		
Açıklama: : p < 0.05; :: p < 0.01						

Tablo-9'daki veriler incelendiğinde, Almanyalı Müslüman-Türk göçmenlerin eğitim düzeylerine göre somatik belirtiler alt boyutlarındaki kaygı düzeyleri arasında ise istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık ($F = 3.299$; $p < .05$) bulunmaktadır. Buna göre ilköğretim mezunlarının somatik belirtiler alt boyutundaki kaygı düzeyleri, orta ve yükseköğretim/lisansüstü mezunlarından anlamlı derecede daha yüksektir.

Öte yandan yukarıda adı geçen değişkene göre iç ve dış-güdümlü dindarlık yönelimleri ile subjektif anksiyete alt boyutundaki kaygı düzeyi arasında anlamlı düzeyde farklılıklar bulunmamaktadır ($p > .05$).

Tablo-10:
'Diasporik yaşam süresi' değişkenine göre iç ve dış-güdümlü dinsel yönelim ile
kaygı alt boyutları arasındaki farklılaşmaya ilişkin sonuçlar
[Tek Yönlü ANOVA]

Değişkenler (Alt Boyutları)	Diasporik Yaşam	Sayı [N]	Ortalama Puan	Std. Sapma	F	p
Dinsel Yönelimler						
İç-güdümlü Dinsel Yönelim	10(-)	18	35,1	5,16	2,280	0,064
	11-20	35	35,5	6,78		
	21-30	19	36,2	6,22		
	30(+)	25	36,9	6,20		
	Alm. Doğ.	37	32,0	7,14		
	10(-)	18	32,1	5,75		
Dış-güdümlü Dinsel Yönelim	11-20	35	32,6	5,06	0,067	0,992
	21-30	19	32,6	4,45		
	30(+)	25	32,4	6,43		
	Alm. Doğ.	37	32,0	5,83		
Kaygı Alt Boyutları						
Subjektif Anksiyete (i)	10(-)	18	11,1	6,87	0,533	0,712
	11-20	35	08,9	8,72		
	21-30	19	11,1	11,41		
	30(+)	25	11,5	8,69		
	Alm. Doğ.	37	09,5	7,28		
Somatik Belirtiler (ii)	10(-)	18	35,1	5,16	0,466	0,760
	11-20	35	35,5	6,78		
	21-30	19	36,2	6,22		
	30(+)	25	36,9	6,20		
	Alm. Doğ.	37	32,0	7,14		
Açıklama: : p < 0.05; : p < 0.01						

Sosyo-demografik değişkenlerden 'diasporik yaşam süresi' değişkenine göre yukarıda yer alan Tablo-10'daki ampirik bulgulara bakıldığında birbirinden farklı diasporik yaşam dönemlerine sahip olan Almanyalı Müslüman-Türk göçmenlerin iç ve dış-güdümlü dinsel yönelim düzeyleri ile subjektif anksiyete ve somatik belirtiler alt boyutlarındaki kaygı düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık görülmemiştir (p > .05).

Yorum ve Tartışma

Türkiye'den 1950'lerden sonra yaşanan dış-göçün bir sonucu olarak bugün Avrupa Birliği ülkelerinde 4 milyon civarında Türk göçmen yaşamaktadır. Bu nüfusun 2.5 milyon civarı yalnızca Almanya'dadır. Almanlardan sonra en kalabalık yabancı topluluk olarak Avrupa'daki diasporik yaşamlarına devam

eden Türklerin göçmenlik olgusuna ilişkin sorunlarının temelinde, önemli ölçüde sözü edilen bu olguya bilinçli bir şekilde değil de ekonomik amaçlı yüklenen dış-göç tecrübesi yatmaktadır.²⁰

Din sosyoloğu Çelik (2008) tarafından nitel yönetime dayalı olarak Almanyalı Türk göçmenler üzerine yapılan bir çalışmada, göçmenler arasında 'ifade, diyalog ve sembolik anlatımlarının tanımlayıcı analizinden hareketle, kültürel kimlik, sosyal güvenlik ve yurttaşlık hakları ile bir sosyalizasyon ve aidiyet unsuru olarak dinin gündelik yaşamdaki konuşmalara hâkim bir tema olduğu saptanmıştır. Göçmenler için diasporik yaşamın (gurbetin) anlamı, ulaşılan yaşam standartı, kültürel etkileşim ve toplumsal statüye göre nitelik değiştirmekte; sosyo-ekonomik kazanımlar, kültürel ve yasal haklar ile donanımı yükselen Türkler kendilerine Almanya'da bir gelecek düşünürken; sosyal ve kültürel kayıplara uğrayan, ayırım ve dışlama tecrübesi yaşayan, yabancılaşma ve kültürel kimlik kaygılarını hisseden Türkler ise Almanya'daki geleceklerinden kaygılı olduklarını ve pek umutlu olmadıklarını vurgulamışlardır'.²¹ Kısaca, ilk kuşaklara göre çeşitli olumlu ve olumsuz bazı gelişmeler olmakla birlikte diasporik yaşama ilişkin birçok ciddi yaşamsal sorunun hala devam ettiği görülmektedir.²²

Bu araştırmaya konu olan göçmen örneklem üzerinde Gül & Kolb (2011) tarafından Almanyalı göçmen Türkler'in kültürel uyum sürecindeki bireysel özsaygı ve kolektif özsaygıları ile buna ek olarak, etnik kimliğin daha iyi ruh sağlığı ile ilişkisinin araştırılmasını amaçlayan bir çalışma yapılmıştır. Adı ge-

²⁰ Yusuf Acar, "Avrupa'daki Türklerin Sosyal, Kültürel ve Dinî Hayatına Dair Gözlemler: Almanya Örneği", [içinde] M. Bulut (Ed.), *III. Din Şurası: Tebliğ ve Müzakereleri* (ss. 855-864), Ankara, D.İ.B. Yayınları, 2005, s. 855-856; bkz. Sirkeci ve ark., a.g.m., s. 375-380.

²¹ Çelik, a.g.m., s. 141; ayrıca krş. B. H. Roberts & J. K. Myers, Religion, National Origin, Immigration, and Mental Illness. *American Journal of Psychiatry*, C.CX, 1954, s. 760-762.

²² Şükrü Çil ve ark., *Avrupa'da Yaşayan Türkler: Yaz Tatili Döneminde Türkiye'ye Gelen Türkler Örneği*, Ankara, T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, 2011, s. 83-86; ayrıca bkz. Şahin, Birsan Şahin, "Almanya'daki Türk Göçmenlerin Sosyal Entegrasyonunun Kuşaklar Arası Karşılaştırması: Kültürleşme", *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.LV, 2010, s. 103-134; Hilal Görgün, "Misafir İşçilikten Vatandaşlığa", [içinde] A. Özcan (Ed.), *Günümüz Dünyasında Azınlıklar Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri* (ss. 45-84). İstanbul, İSAM Yayınları, 1998, s. 50-58.

çen görgül araştırma sonuçları; Türk göçmen örnekleminde ruhsal bozukluklar ve kültürel uyum arasındaki ilişkiye yönelik çeşitli alanların değerlendirilmesi yoluyla iki kültürlü kimlik ile ilgili 'çoğunlukla konuşulan dil, düşünce dili, etnik kimlik, doğum yeri ve ev sahibi topluluğa uyum düzeyi' gibi sağlam bulgular ortaya koymuştur. Ayrıca kültürel kimlik, göçmenler arasındaki ev sahibi topluma uyum süreci değerlendirilmesinde, ruh sağlığının anahtar belirleyicilerinden birisi olduğu görülmüştür.²³

Almanya'daki diasporik yaşam üzerine yapılan yukarıdaki psiko-sosyo-antropo-teolojik gerçeklikten bakılacak olursa, bu saha çalışmasında temel olarak Almanyalı Müslüman-Türk göçmenlerin dinsel yönelimleri ile kaygı düzeyleri arasındaki ilişki ampirik olarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla ilişki ve farklılık temeline dayalı olarak aşağıdaki hipotezler kurgulanmıştır:

[a] "Almanyalı Müslüman-Türk göçmenlerin iç-güdümlü dinsel yönelim düzeyleri ile subjektif anksiyete ve somatik belirtiler alt boyutlarındaki kaygı düzeyleri arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki vardır; Müslüman-Türk göçmenlerin iç-güdümlü dinsel yönelim düzeyleri arttıkça subjektif anksiyete ve somatik belirtiler alt boyutlarındaki kaygı düzeyleri azalmakta; iç-güdümlü dinsel yönelim düzeyleri azaldıkça da subjektif anksiyete ve somatik belirtiler alt boyutlarındaki kaygı düzeyleri artmaktadır." [ilişki]

[b] "Almanyalı Müslüman-Türk göçmenlerin dış-güdümlü dinsel yönelim düzeyleri ile subjektif anksiyete ve somatik belirtiler alt boyutlarındaki kaygı düzeyleri arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır; Müslüman-Türk göçmenlerin dış-güdümlü dinsel yönelim düzeyleri arttıkça subjektif anksiyete ve somatik belirtiler alt boyutlarındaki kaygı düzeyleri de artmakta; dış-güdümlü dinsel yönelim düzeyleri azaldıkça subjektif anksiyete ve somatik belirtiler alt boyutlarındaki kaygı düzeyleri de azalmaktadır." [ilişki]

[c] "Almanyalı Müslüman-Türk göçmenlerin iç ve dış-güdümlü dinsel yönelim düzeylerine göre kaygı düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık vardır;

²³ Gül, Kolb, a.g.m., s. 141-142.

dış-güdümlü dinsel yönelim düzeyi yüksek olan Müslüman-Türk göçmenlerin kaygı düzeyi puanları, iç-güdümlü dinsel yönelim düzeyi yüksek olan katılımcılardan daha yüksektir.” [farklılık]

Yukarıda yer verilen hipotezler (a+b+c) çerçevesinde bu araştırmadan elde edilen ampirik sonuçlara, Almanyalı Müslüman-Türk göçmenlerin dinsel yönelim ve kaygı düzeyleri ilişkisi çerçevesinde bakıldığında, genel olarak – beklenildiği gibi- araştırma hipotezlerinin doğrulandığı (p <.05) gözlenmiştir. Yani, din psikolojisi literatüründe temelde dikotomik olarak yer verilen dinsel yönelimler ile kaygı düzeyi arasında hem korelasyonel hem de farklılık temelinde dayalı psikometrik olarak anlamlı ilişkiler saptanmıştır (bkz. Tablo-4 & Tablo-5). Dolayısıyla, Almanyalı Türk göçmenlerin iç-güdümlü dinsel yönelimleri ile kaygı düzeyleri arasında negatif; dış-güdümlü dinsel yönelimleri ile de pozitif bir ilişki olduğu görülmektedir. Anılan bu bulgular, konuyla ilgili olarak yapılan teorik-ampirik karakterli diğer çalışmaların bulgularını destekler niteliktedir.²⁴

Din-ruh sağlığı ilişkileri üzerine yapılan alan araştırmalarına teorik yaklaşımlar bağlamında konuya literal olarak bakıldığında, ruh sağlığı ve din arasındaki pozitif ilişkiye yönelik literatürde ‘(a) davranış düzenleme, (b) sosyal destek, (c) olumlu duygular’ gibi çeşitli teorilerin yanında ‘(i) bilişsel yönelim ve (ii) alternatif değerler’ teorilerinde geliştirildiği görülür.

Bu teorilerden ‘bilişsel yönelim’ yaklaşımına göre: bireyler kontrol edilemez deneyimlerinin olduğu çevrede psikolojik olarak daha sağlıklı olabilmek

²⁴ Bkz. L. Eric Yang & Harold G. Koenig, “Measuring Intrinsic Religiosity: Scales for Use in Mental Health Studies in China – A Research Report”, *Mental Health, Religion & Culture*, C.XVI, No: 2, 2013, s. 219-222; Samuel Pfeifer & Ursula Waeltly, “Anxiety, Depression, and Religiosity—A Controlled Clinical Study”, *Mental Health, Religion & Culture*, C.II, No:1, 1999, s. 42-44; Robert S. Sturgeon & Roy W. Hamley, “Religion and Anxiety”, *Journal of Social Psychology*, C.CVIII, 1979, s. 137-138; Özlem Güler, “Dini İnanç ve Psikolojik Sağlık İlişisine Dair Bir Değerlendirme”, *Toplum Bilimleri*, C.IV, No:8, 2010, s. 97-99; Melinda A. Stanley ve ark., “Older Adults’ Preferences for Religion/Spirituality in Treatment for Anxiety and Depression”, *Aging & Mental Health*, C.XV, No:3, 2011, s. 338-341; Mark Baker & Richard Gorsuch, “Trait Anxiety and Intrinsic-Extrinsic Religiousness”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, C.XXI, No: 2, 1982, s. 120-122; F. Kıracı, *Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

için birbirleriyle tutarlı biçimde anlam arayışlarına ilişkin temel sorulara cevap verebilmek için bilişsel yönelim veya tutarlılık hipotezinde olduğu gibi gözlem yöntemi kullanırlar. Bu noktada hayatın bilişsel yapılandırması için olanak sunan din, temel değerleri ile güvenlik ve açıklama deseni sunarak inançlardan kaynaklanan acı deneyimler veya problemlili yaşam olaylarında yardımcı olabilir. Dolayısıyla istikrarlı bir tutarlılık duygusu ortaya çıkaran din, böylece ruh sağlığı ve onun genel esenliği üzerinde oldukça köklü bir katkı sağlamış olur. Özellikle seküler açıklamaların etkili olmadığı zamanlarda dinsel açıklamalar, daha makul ve mantıklı karşılanmakta, yaşamın kontrol edilemez olduğu düşünülduğünde ise farklı açıklamalar bireyi tatmin etmezken din bireye alternatif bulma konusunda yol gösterici olmaktadır.

Öte yandan yine konuyla ilgili geliştirilen bir diğer teori olarak 'alternatif değerler' yaklaşımına göre ise; algılanan dünyada oluşturulan 'başarı, güç ve toplumca yüklenen bazı idealler' gibi bazı değerler bireyin stres, kaygı ve depresyon düzeylerini tetikleyerek bazen onu bunalıma götürebilmektedir. İşte bireyi ruhsal çöküntüye götürebilecek bu algı ve değerlere karşı din, alternatif değerler çizelgesi oluşturur ve bu değerler de, bireyi kaygı ve depresyon gibi ruhsal rahatsızlıklardan koruyabilir.²⁵

Yukarıdaki din-ruh sağlığı ilişkisi üzerine yapılan kuramsal analizlerden sonra konuya din-kaygı ilişkisi özelinde ampirik olarak bakıldığında ise Rosmarin ve ark. (2009) tarafından Yahudi bir topluluk örneklemini kullanılarak dindarlığın kaygı, depresyon ve mutluluk üzerindeki rolüne ilişkin bir çalışma yapılmıştır. Büyük bir Yahudi toplum örnekleminde (n = 565) küresel Yahudi dindarlığının bazı yönlerinin de incelendiği çalışmada, ölçme aracı olarak aynı zamanda 'Tanrı'ya Güven Ölçeği/Trust in God Scale' geliştirilerek kaygı, depresyon ve mutluluk ile korelasyonel ilişkisine bakılmıştır. Adı geçen çalışma sonucunda, beklenildiği gibi Tanrı'ya güven düzeyi yüksek olan Yahudilerin kaygı ve depresyon düzeyleri düşük, kişisel mutluluk düzeyleri de yüksek

²⁵ Apaydın, a.g.m., s. 67-68.

bulunmuştur.²⁶ Yine konuyla ilgili olarak Abdel-Khalek (2011) tarafından Kuveytli Müslüman gençler üzerine yapılan bir diğer görgül çalışmada ise dindarlık, öznel iyi oluş, benlik saygısı ve kaygı arasındaki ilişkiler incelenmiş ve araştırma sonucunda 'dindarlık ile öznel iyi oluşluk ve benlik saygısı arasında pozitif, kaygı arasında ise negatif bir ilişkinin olacağını öngören hipotezlerin doğrulandığı saptanmıştır.²⁷

Öte yandan, konuya üzerinde çalışılan örneklem özelinde bakıldığında ise, göçmenlik deneyimindeki anlamı göç öncesine göre farklılaşabilecek olan din, göçmenin süreç içindeki konum ve yaşam düzeyine göre de değişebilen anlam ve işlevler ortaya koyabilir. Göçün ilk döneminde daha çok sosyalleşme fonksiyonuyla ön plana çıkan din, zaman içerisinde kendini ayırım ve dışlamaya maruz hisseden göçmenler için bir 'kimlik aracı' ve 'yüceltilmiş aidiyet formundaki manevi sığınak' olabilmektedir. Dolayısıyla göçmen dindarlık tipolojileri üzerine yapılan kuramsal yaklaşımlarda din, ya sosyalizasyon veya kimlik aracı olarak işlevsel yönleriyle öne çıkarılmaktadır. Bu noktada, dinin gündelik hayat gerçekliği içinde göçmenlerin kendi sosyo-kültürel dünyalarını inşa ederken içsel bir dinamik olarak çok geniş bir anlam sistemini ifade etmesi sebebiyle psikoterapötik yönünün de asla gözardı edilmemesi gerekmektedir. Yani, çoğulcu bir kültürü içeren diasporik yaşamda ve farklı dinsel yaşam anlayışlarının bir arada bulunduğu bir ortamda, göçmenin hem psikolojik olarak kendi ruh sağlığını koruması, hem de sosyal psikolojik olarak ötekiyle diyalog kurması açısından dinin 'psikoterapik merkezli' yeni yorum potansiyeli de ortaya çıkmaktadır.

Bugün gelinen nokta itibariyle Almanya'da yaşayan Türkler için din, Avrupa-İslâm'ı formundaki bireyci yorumuyla sekülerleşmiş bir biçime dönü-

²⁶ David H. Rosmarin ve ark., "The Role of Religiousness in Anxiety, Depression, and Happiness in a Jewish Community Sample: A Preliminary Investigation", *Mental Health, Religion & Culture*, C.XII, No:2, 2009, s. 107-110; ayrıca bkz. Rachel Mccoubrie & Andrew Davies, "Is There a Correlation between Spirituality and Anxiety and Depression in Patients with Advanced Cancer?", *Supportive Care in Cancer*, C.XIV, No:4, 2006, s. 379-385.

²⁷ Ahmed M. Abdel-khalek, "Religiosity, Subjective Well-Being, Self-Esteem, and Anxiety Among Kuwaiti Muslim Adolescents", *Mental Health, Religion & Culture*, C.XIV, No:2, 2011, s. 134-136.

şerek folklorik ve geleneksel özellikleri içinde kimlikle bütünleşerek etnik ve dinsel kimliği tamamlayan bir unsur özelliğiyle 'tanımlama aracı' olmaya devam etmektedir.²⁸ Böylesi bir durumdaki diasporik yaşamda, dinin psikoterapik potansiyelinin de çok fazla ön planda olmadığı teorik olarak söylenebilir. Fakat Almanyalı Müslüman-Türk göçmen örneklemini üzerinde yapılan bu ampirik çalışmada, -din psikolojisi perspektifinden- göçmenlerin sahip olduğu iç-güdümlü ve dış-güdümlü dinsel yönelim formlarının onların kaygı düzeylerini etkileyip etkilemediği ilişkisel bağlamda ele alınmış ve iç-güdümlü dinsel yönelimin Almanyalı Müslüman-Türk göçmenler için oldukça önemli bir terapötik önemi haiz olduğu görülmüştür.

Ayrıca, araştırma bulgularının sınırlılıkları bağlamında, konuyla dolaylı ilgisi olan sosyo-demografik değişkenlerden '(ı) cinsiyet, (ıı) yaş, (ııı) sosyo-ekonomik düzey, (ıv) eğitim düzeyi, (v) diasporik yaşam süresi'ne göre iç ve dış-güdümlü dinsel yönelim ile kaygı alt boyutları arasındaki farklılaşmaya ilişkin -az da olsa- bazı anlamlı sonuçlar da saptanmıştır. Buna göre [a] 30 yaş ve altındaki Almanyalı Müslüman-Türk göçmenlerin iç-güdümlü dinsel yönelim düzeyleri, 30 yaş ve üzerinelilerden anlamlı derecede ($p < .05$) daha düşük olduğu (bkz. Tablo-7); ayrıca [b] sosyo-ekonomik düzeyi alt ve ortanın altı olan Almanyalı göçmenlerin subjektif anksiyete ve somatik belirtiler alt boyutlarındaki kaygı düzeylerinin diğer sosyo-ekonomik düzeylerdekilere anlamlı düzeyde ($p < .05$) daha yüksek olduğu (bkz. Tablo-8); bunun yanı sıra [c] ilköğretim mezunu göçmenlerin somatik belirtiler alt boyutundaki kaygı düzeylerinin de, orta ve yükseköğrenim/lisansüstü mezunlarından anlamlı ($p < .05$) düzeyde daha yüksek olduğu görülmüştür (bkz. Tablo-9). Özetle, -burada dolaylı ilgisi sebebiyle detaya girilemeyen- bu çalışma bulgularının önemli ölçüde klinik psikoloji ve din psikolojisindeki literatür desteğini aldığı söylenebilir.²⁹

²⁸ Çelik, a.g.m., s. 141-142.

²⁹ Krş. Şükrü Uğuz ve ark., "Zihinsel ve/veya Bedensel Engelli Çocukların Annelerinin Anksiyete, Depresyon ve Stres Düzeylerinin Belirlenmesi", *Klinik Psikiyatri*, C.VII, 2004, s. 42-47; Halise D. Özgüven ve ark., "İntihar Girişiminde Depresyon ve Kaygı Belirtileri İle Problem Çözme Becerileri ve Algılanan Sosyal Desteğin Önemi", *Türk Psikoloji Dergisi*, C.XVIII, No:52, 2003, s. 5-10; Abdurrahman

Dinsel yönelimler ve kaygı arasındaki ilişkinin incelendiği bu alan araştırmasında, bundan sonra konuyla ilgili yapılacak çalışmalar bağlamında hedef kitleye (araştırmacı olarak akademisyenler; hizmet üreten birim olarak Diyanet İşleri Başkanlığı) şunlar önerilebilir:

- Avrupa ülkelerindeki Türkler üzerine yapılan çalışmaların zenginleştirilmesi bağlamında³⁰ Bu ülkelerde yaşayan göçmenler üzerinde Türk din psikolojisi çalışmaları vakit kaybetmeden başlatılmalı ve genişletilmelidir. Bu bağlamda Türkiye özelindeki din bilimleri alanında oluşan diaspora literatürüne bakıldığında başta din pedagojisi olmak üzere din sosyolojisi çalışmalarının yapılageldiği görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye’den çeşitli sebeplerle kopup başka ülkelerde diasporik yaşam süren Müslüman-Türk göçmenler üzerine Türk din psikologları tarafından çalışmaların yapılması noktasında geç kalındığı söylenebilir. Üniversiteler ve/veya vakıf, dernek gibi sivil toplum kuruluşları, bu amaçla din psikologlarının yapacağı projelere destek vermeleri; din psikologlarının da bireysel veya atölye tarzı diasporik yaşama dair araştırmalara başlamaları gerekmektedir.

- Yurtdışı teşkilatıyla Avrupa’daki Müslüman-Türk göçmenlere yasal olarak din hizmeti veren Diyanet İşleri Başkanlığı, yurtdışına görevlendireceği personeline, -yurtdışı görevi öncesinde- verdiği hizmet içi eğitim kurslarında mutlaka mesleki formasyon güçlendirmesinin yanı sıra ‘manevi-(psikolojik) danışmanlık’ konularında da din psikologlarından eğitim aldırmalıdır. Böylelikle, görev yaptığı ülkenin göçmenlerle ilgili kurumsal hizmet politikalarına holistik bir entegre yaklaşımıyla³¹ göçmenlerin entegrasyon olgusu bağlamında ortaya çıkan psiko-sosyal problemlerine, Diyanet-din hizmetleri kategorisinde

Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XVIII, No:2, 2009, s. 10-12.

³⁰ Recep Ertürk, “AB Ülkelerindeki Türkler ve Türk Araştırmalarının Gelişimi”, *Sosyoloji Dergisi*, C.XXII, No:3, 2011, s. 206-213.

³¹ Örnek analizler için bkz. Olaf Beuchling, “Almanya’da Kültürler ve Dinlerarası Eğitim, Tarihsel Gelişim, Durum ve Tartışmalar”, (Çev. A. Korukçu). *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, C.XI, No:32, 2008, s. 263-268.

yarı-profesyonel de olsa yer açılması ve bu alana katkı sağlanması amaçlanmalıdır.

Kaynaklar

ACAR, Yusuf. "Avrupa'daki Türklerin Sosyal, Kültürler ve Dinî Hayatına Dair Gözlemler: Almanya Örneği", [içinde] M. Bulut (Ed.), *III. Din Şurası: Tebliğ ve Müzakereleri* (ss. 855-864), Ankara, D.İ.B. Yayınları, 2005.

ABDEL-KHALEK, Ahmed M. "Religiosity, Subjective Well-Being, Self-Esteem, and Anxiety Among Kuwaiti Muslim Adolescents", *Mental Health, Religion & Culture*, C.XIV, No:2, 2011, s. 129-140.

ALLPORT, Gordon W., ROSS, Michael J. "Personal Religious Orientation and Prejudice", *Journal of Personality and Social Psychology*, C.V, No:4, 1967, s. 432-443.

APAYDIN, Halil. "Ruh Sağlığı-Din İlişkisi Araştırmalarına Bir Bakış", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.X, No:2, 2010, s. 59-77.

BAKER, Mark, GORSUCH, Richard. "Trait Anxiety and Intrinsic-Extrinsic Religiousness", *Journal for the Scientific Study of Religion*, C.XXI, No: 2, 1982, s. 119-122.

BECK, Aaron T. ve ark. "An Inventory for Measuring Clinical Anxiety: Psychometric Properties", *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, C.LXI, 1998, s. 893-897.

BEUHLING, Olaf. "Almanya'da Kültürler ve Dinlerarası Eğitim, Tarihsel Gelişim, Durum ve Tartışmalar", (Çev. A. Korukçu). *Dinî Araştırmalar Dergisi*, C.XI, No:32, 2008, s. 263-268.

BUDAK, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2000.

COHEN, Adam B. & KOENIG, Harold G. "Religion and Mental Health", In C. Spielberger (Ed.), *Encyclopedia of Applied Psychology*, No:3, (ss. 255-258). Waltham: Elsevier Academic Press, 2004.

ÇELİK, Celaleddin. "Almanya'da Türkler: Sürekli Yabancılık, Kültürel Çatışma ve Din", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* (Göç, Hicret ve Diaspora Özel Sayısı), C.V, No:3, 2008, s. 105-142.

ÇİL, Şükrü A. ve ark. *Avrupa'da Yaşayan Türkler: Yaz Tatili Döneminde Türkiye'ye Gelen Türkler Örneği*, Ankara, T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, 2011.

DONAHUE, Michael J. "Intrinsic and Extrinsic Religiousness: Review and Meta-Analysis", *Journal of Personality and Social Psychology*, C.III, 1985, s. 400-419.

ER, T. *Cinsel İstismara Maruz Kalan ve Kalmayan Ergenlerin Anksiyete, Depresyon Ve Benlik Algısı Açısından Karşılaştırılması*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

ERTÜRK, Recep. "AB Ülkelerindeki Türkler ve Türk Araştırmalarının Gelişimi", *Sosyoloji Dergisi*, C.XXII, No:3, 2011, s. 205-214.

FİDANER, Hüray, ALKIN, Tunç. "Mikst Anksiyete Depresyon ve Eşanlı Durumlar", *Duygudurum Dizisi*, C.IV, 2001, s. 169-176.

GORSUCH, Richard L., VENABLE, G. Daniel. "Development of An Age-Universal I-E Scale", *Journal for the Scientific Study of Religion*, C.XXII, 1983, s. 181-187.

GÖRGÜN, Hilal. "Misafir İşçilikten Vatandaşlığa", [içinde] A. Özcan (Ed.), *Günümüz Dünyasında Azınlıklar Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri* (ss. 45-84). İstanbul, İSAM Yayınları, 1998.

GÜL, Vahdet., KOLB, Semra. "Almanya'da Yaşayan Genç Türk Hastalarda Kültürel Uyum, İki Kültürlülük ve Psikiyatrik Bozukluklar", *Türk Psikiyatri Dergisi*, C.XX, No:2, 2011, s. 138-143.

GÜLER, Özlem. "Dini İnanç ve Psikolojik Sağlık İlişkisine Dair Bir Değerlendirme", *Toplum Bilimleri*, C.IV, No:8, 2010, s. 95-105.

HERTSGAARD, Doris, LIGHT, Harriett. "Anxiety, Depression and Hostility in Rural Women", *Psychological Reports*, C.LV, 1984, s. 673-674.

HILL, Peter C. & HOOD, Ralph W. J.. *Measures of Religiosity*, Religious Education Press, Birmingham & Alabama, 1999.

KIRAC, F. *Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık*. yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

KOENIG, Harold G. "Religion and Medicine II: Religion, Mental Health, and Related Behaviors", *International Journal of Psychiatry in Medicine*, C.XXXI, No:1, 2001/2002, s. 97-109.

KOENIG, Harold G. ve ark. "The Relationship between Religion and Anxiety in a Sample of Community Dwelling Older Adults", *Journal of Geriatric Psychiatry and Neurology*, C.XXVI, 1993, s. 65-93.

KÖYLÜ, Mustafa. "Ruh ve Beden Sağlığı İle Din İlişkisi Üzerine Yapılan Araştırmaların Bir Değerlendirilmesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXVIII, 2010, s. 5-36.

KÖYLÜ, Mustafa. "Kur'an'da Ruh Sağlığı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXXI, 2011, s. 5-37.

KURT, Abdurrahman. "Dindarlığı Etkileyen Faktörler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XVIII, No:2, 2009, s. 1-26.

KRAFT W. A. ve ark. "Religious Orientation and Assertiveness: Relationship to Death Anxiety", *Journal of Social Psychology*, C.CXXVII, No:1, 1987, s. 93-95.

MCCOUBRIE, Rachel, DAVIES, Andrew. "Is There a Correlation between Spirituality and Anxiety and Depression in Patients with Advanced Cancer?", *Supportive Care in Cancer*, C.XIV, No:4, 2006, s. 379-385.

ÖZ, Fatma. *Sağlık Alanında Temel Kavramlar*, Ankara, İmaj İç ve Dış Ticaret Yayınları, 2004.

ÖZEN, E. Müjgan ve ark. "Depresyon ve Anksiyete Bozukluklarında Somatizasyon", *Düşünen Adam Psikiyatri ve Nörolojik Bilimler Dergisi*, C.XXIII, 2010, s. 60-65.

ÖZGÜVEN, Halise D. ve ark. "İntihar Girişiminde Depresyon ve Kaygı Belirtileri İle Problem Çözme Becerileri ve Algılanan Sosyal Desteğin Önemi", *Türk Psikoloji Dergisi*, C.XVIII, No:52, 2003, s. 1-11.

PFEIFER, Samuel, WAELTY, Ursula. "Anxiety, Depression, and Religiosity—A Controlled Clinical Study", *Mental Health, Religion & Culture*, C.II, No:1, 1999, s. 35-45.

REBER, Arthur S. *The Penguin Dictionary of Psychology*. London: Penguin Books, 1985.

ROBERTS, B. H., MYERS, J. K. Religion, National Origin, Immigration, and Mental Illness. *American Journal of Psychiatry*, C.CX, 1954, s. 759-764.

ROSMARIN, David H. ve ark. "The Role of Religiousness in Anxiety, Depression, and Happiness in a Jewish Community Sample: A Preliminary Investigation", *Mental Health, Religion & Culture*, C.XII, No:2, 2009, s. 97-113.

SAVAŞIR, Işık, ŞAHİN, Nesrin H. *Bilişsel-Davranışçı Terapilerde Değerlendirme: Sık Kullanılan Ölçekler*, Ankara, Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 1997.

SAYAR, Kemal. "Küreselleşmenin Psikolojik Boyutları", *Yeni Symposium*, C.XXXIX, No:2, 2001, s. 79-94.

SİRKECİ, İbrahim ve ark. "Türk Göç Kültürü: Türkiye İle Almanya Arasında Göç Hareketleri, Sosyo-Ekonomik Kalkınma ve Çatışma", *Migration Letters*, C.IX, No:4, 2012, s. 373-386.

SHAFRANSKE, Edward, P. "Religious Beliefs, Afiliations, and Practices of Clinical Psychologists", In Edward P. Shafranske (Ed.), *Religion and the Clinical Practice of Psychology* (pp. 149-162), Washington, DC, American Psychological Association, 1996.

STANLEY, Melinda A. ve ark. "Older Adults' Preferences for Religion/Spirituality in Treatment for Anxiety and Depression", *Aging & Mental Health*, C.XV, No:3, 2011, s. 334-343

STURGEON, Robert, S., HAMLEY, Roy W. "Religion and Anxiety", *Journal of Social Psychology*, C.CVIII, 1979, s. 137-138.

ŞAHİN, Birsen. "Almanya'daki Türk Göçmenlerin Sosyal Entegrasyonunun Kuşaklar Arası Karşılaştırması: Kültürleşme", *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.LV, 2010, s. 103-134.

THORSON, J. A. "Religion and Anxiety: Which Anxiety? Which Religion?", In H. G. Koenig (Ed.), *Handbook of Religion and Mental Health* (pp. 147-160), San Diego, CA, Academic Press, 1998.

UĞUZ, Şükrü ve ark. "Zihinsel ve/veya Bedensel Engelli Çocukların Annelerinin Anksiyete, Depresyon ve Stres Düzeylerinin Belirlenmesi", *Klinik Psikiyatri*, C.VII, 2004, s. 42-47.

ULUSOY, Mustafa. *Beck Anksiyete Envanteri: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması*, yayınlanmamış uzmanlık tezi, Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi, İstanbul, 1993.

ULUSOY, Mustafa ve ark. "Turkish Version of the Beck Anxiety Inventory: Psychometric Properties", *Journal of Cognitive Psychotherapy*, C.XII, No: 2, 1998, s. 163-172.

WILSON, W., Miller, H. L. "Fear, Anxiety and Religiousness", *Journal for the Scientific Study of Religion*, C.VII, 1968, s. 111.

YANG, L. Eric, KOENIG, Harold G. "Measuring Intrinsic Religiosity: Scales for Use in Mental Health Studies in China – A Research Report", *Mental Health, Religion & Culture*, C.XVI, No: 2, 2013, s. 215-224.

YENİLMEZ, Kürşat, ÖZBEY, Nükhet. "Özel Okul ve Devlet Okulu Öğrencilerinin Matematik Kaygı Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.XIX, No:2, 2006, s. 431-448.

